

MARKAZIY OSIYO KITOBAT MADANIYATINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Termiz davlat universiteti Pedagogika va Ijtimoiy ish fakulteti Kutubxona va axborot faoliyati
yo‘nalishi talabasi

Davlatmurodova Farangiz Shavkat qizi

Annotatsiya

O‘zbek tilida: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda kitobat (qo‘lyozma kitob tayyorlash) madaniyatining qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Sug‘d, Uyg‘ur, Somoniylar, Qoraxoniylar, Mo‘g‘ullar, Temuriylar va Shayboniylar davrlari kitobat an‘analari o‘zaro qiyoslanadi. Qo‘lyozma tayyorlashning moddiy asoslari - qog‘oz, siyoh, qalam, bezak (tazhib) va jild (mujallad) turlarining evolyutsiyasi alohida o‘rganilgan. Maqolada kitobat madaniyatining diniy, saroy va xususiy muhitlarda qanday o‘zgarganligi kolofon va vaqf hujjatlari asosida ko‘rsatilgan. Muallif ushbu merosning hozirgi zamon raqamli kutubxonalar va restavratsiya amaliyoti uchun ahamiyatini ham ochib beradi.

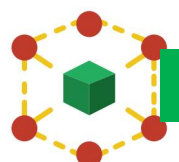
Kalit so‘zlar: kitobat madaniyati, qo‘lyozma, kodikologiya, Markaziy Osiyo, xattotlik.

Annotation

This article systematically analyzes the developmental stages of book culture (kitabot) in Central Asia from ancient times to the end of the 16th century. It compares the manuscript traditions of the Sogdian, Uyghur, Samanid, Qarakhanid, Mongol, Timurid, and Shaybanid periods. The study examines the evolution of material components – paper, ink, pen, illumination (tazhib), and binding (mujallad) techniques. Using colophons and waqf documents, the article demonstrates how book culture transformed within religious, courtly, and private contexts. The author highlights the relevance of this heritage for modern digital libraries and restoration practices.

Keywords: book culture, manuscript, codicology, Central Asia, calligraphy.

Аннотация

В данной статье систематически анализируются этапы развития книжной культуры (китабат) в Центральной Азии с древнейших времён до конца XVI века. Сравниваются рукописные традиции согдийского, уйгурского, саманидского, караханидского, монгольского, тимуридского и шайбанидского периодов. Изучается эволюция материальных компонентов – бумаги, чернил, пера, иллюминирования (тазхиб) и техники переплёта (муджаллад). На основе колофонов и вакуфных документов показано, как книжная культура трансформировалась в религиозной, придворной и частной средах. Подчёркивается значение данного наследия для современных цифровых библиотек и реставрационной практики.

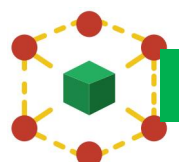
Ключевые слова: книжная культура, рукопись, кодикология, Центральная Азия, каллиграфия.

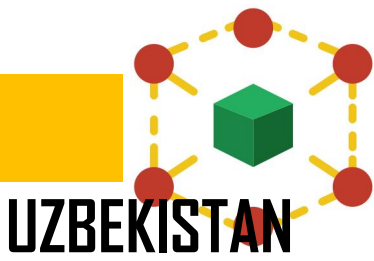
Kirish

Markaziy Osiyo hududida kitobat madaniyati - qo‘lyozma kitob yaratish, uni saqlash va tarqatish bilan bog‘liq ko‘p asrlik an‘analar majmui - dunyo sivilizatsiyasi tarixida alohida o‘rin tutadi. Qadimgi sug‘d va uyg‘ur yozma merosidan boshlab, islom davridagi Somoniylar va Temuriylar kitobxonalarigacha bu mintaqada yozma madaniyat uzluksiz rivojlanib kelgan. Har bir tarixiy davr qo‘lyozma kitobning tashqi ko‘rinishi, tayyorlash texnologiyasi va ijtimoiy vazifasida o‘ziga xos o‘zgarishlarni olib kirgan. Afsuski, ko‘plab tadqiqotlar faqat Temuriylar davriga e‘tibor qaratadi, undan oldingi (sug‘d, uyg‘ur, somoniylar) va keyingi (shayboniylar) bosqichlar yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu maqola Markaziy Osiyo kitobat madaniyatini uzoq muddatli tarixiy jarayon sifatida bosqichlarga bo‘lib o‘rganishni maqsad qiladi. Shuningdek, moddiy (qog‘oz, siyoh, bezak), estetik (xat uslublari, kompozitsiya) va ijtimoiy (homiylar, kutubxonalar, kitobning qo‘llanish sohalari) omillarning o‘zaro ta‘siri tahlil qilinadi. Maqolada 5 asosiy bosqich ajratilgan bo‘lib, ularning har biri alohida bo‘limda yoritiladi.

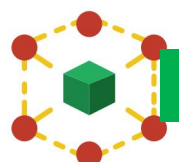
Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

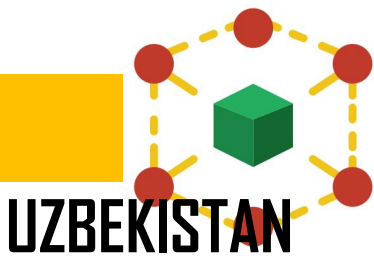
Markaziy Osiyo kitobat madaniyati bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni to‘rt asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin. Ushbu tahlil mavjud bilimlarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek,

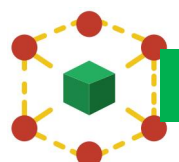

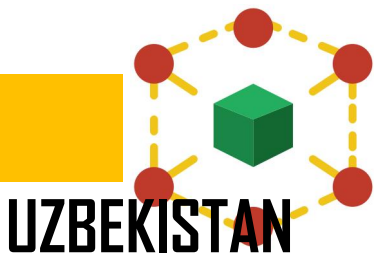
maqolaning ilmiy yangiligini asoslash uchun xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishda V. A. Livshits, P. B. Lurje, D. D. Vasilyeva, I. V. Bogdanov asarlari muhim ahamiyatga ega. Livshits (2008) “Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii” asarida Mug‘ tog‘idan topilgan 80 dan ortiq sug‘d hujjatlarini nashr etgan va tahlil qilgan. Bu hujjatlar (VIII asr) asosan teri, yog‘och va qog‘ozga yozilgan bo‘lib, Markaziy Osiyoda qog‘ozning dastlabki qo‘llanishini ko‘rsatadi. P. B. Lurje (2010) esa sug‘d matnlaridagi shaxs nomlari va ularning ijtimoiy maqomini o‘rganib, kitobat bilan shug‘ullanuvchi tabaqani aniqlagan. Vasilyeva (2005) Turfonda topilgan uyg‘ur qo‘lyozmalarini kataloglashtirgan va ularning bir qismi IX–X asrlarga oid ekanligini isbotlagan. Kuchsiz tomonlari: Ushbu tadqiqotlar asosan arxeologik topilmalarni tavsiflash bilan chegaralanadi. Kitob tayyorlashning texnologik zanjiri (qog‘oz tayyorlash, siyoh retseptlari, jild usullari) deyarli o‘rganilmagan. Shuningdek, topilmalar soni cheklangan (bir necha yuzta) va ularning aksariyati parcha-parcha holda saqlangan. G‘arb olimlari - F. Déroche, A. Gacek, J. Pedersen, J. J. Witkam - islom qo‘lyozmalarining yagona kodikologik tizimini yaratgan. Dérochening “Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script” (2005) asari qog‘oz turlari (Xitoy, Samarqand, Bag‘dod, Italiya), siyohlar (ko‘mir, zangori, tilla siyoh), sahihlanish tizimi (tashīh, muqābala), jild turlari (karton jild, loy muqovalari, zarbli jild) va bezak elementlarini (shamsa, guruh, xotima) batafsil tavsiflaydi. Gacekning “Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers” (2009) amaliy qo‘llanma bo‘lib, qo‘lyozmalarni o‘qish va tahlil qilishning texnik usullarini o‘rgatadi. Kuchsiz tomonlari: Bu asarlarning aksariyati arab va fors qo‘lyozmalariga asoslangan. Markaziy Osiyoning mahalliy xususiyatlari - masalan, Samarqand qog‘ozining o‘ziga xos tolasi, turkiy xattotlarning uslubi, shayboniylar davridagi jild texnikasi - kam aks ettirilgan. O‘zbekiston olimlaridan R. Sh. Rasulov (2002), Sh. P. Sultonov (2018), Z. S. Xidirova (2020), A. K. Muminov (2015) asarlari muhim. Rasulovning “O‘rta asr qo‘lyozma kitob madaniyati (IX-XV asrlar)” (2002) nomli monografiyasida somoniylar va qoraxoniylar davriga oid 20 dan ortiq qo‘lyozma tahlil qilingan. U birinchi bo‘lib Markaziy Osiyoda “Sharq qog‘ozi” (qog‘oz-i sharqi) atamasi XI asrda shakllanganini ko‘rsatgan. Sultonov (2018) “O‘zbekiston xattotlik san‘ati tarixi”da Samarqand,

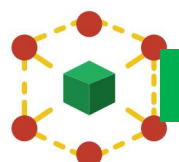

Buxoro va Hirot xattotlik maktablarini qiyoslab, temuriylar davridagi 30 dan ortiq xattotning biografiyasini keltirgan. Xidirova (2020) shayboniylar davri Buxoro qo‘lyozmalarining moddiy tahlilini o‘tkazib, XVI asrda qog‘oz sifati pasayganini, ammo jild texnikasi murakkablashganini aniqlagan. Kuchsiz tomonlari: Bu tadqiqotlarning aksariyati faqat bir davr bilan chegaralanadi. Somoniylar va temuriylar kitobati o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik deyarli o‘rganilmagan. Shuningdek, kitobat madaniyatining ijtimoiy tarixi (kutubxonalar tarkibi, kitob qimmati, savdosi) yetarlicha yoritilmagan. Kataloglar Markaziy Osiyo qo‘lyozmalarining miqyosi va xilma-xilligi haqida umumiy tasavvur beradi. Eng muhim kataloglar: O‘zbekiston FA Sharqshunoslik instituti katalogi (10 jild, 7000 dan ortiq qo‘lyozma). Rossiya FA Sharq qo‘lyozmalari instituti (Sankt-Peterburg) katalogi (5 jild, 3000 ga yaqin). Britaniya kutubxonasining “Persian Manuscripts” katalogi (M. I. Waley, 1995). Berlin Davlat kutubxonasining “Die Handschriften der Sammlung” (W. Pertsch, 1888). Kuchsiz tomonlari: Kataloglarda asosan bibliografik tavsif (muallif, nom, ko‘chirilgan sana) berilgan, ammo kodikologik parametrlar (qog‘oz, siyoh, jild) ko‘pincha qayd etilmagan. Kataloglarning aksariyati XIX-XX asrlarda tuzilgan va ularni yangilash zarur. Mavjud adabiyotlar Markaziy Osiyo kitobat madaniyati haqida qimmatli, ammo parcha-parcha ma‘lumotlarni beradi. Eng katta kamchilik - bosqichlarning uzviy bog‘liqligi va uzoq muddatli o‘zgarish tendensiyalari o‘rganilmagan. Shuningdek, kitobat madaniyatining moddiy va ijtimoiy jihatlari ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda tahlil qilingan. Ushbu maqola aynan shu kamchiliklarni bartaraf etishga, ya‘ni Markaziy Osiyo kitobat madaniyatini yaxlit bosqichli jarayon sifatida o‘rganishga harakat qiladi. Maqolada quyidagi ilmiy usullar qo‘llanilgan. Usullarning tanlanishi tadqiqot maqsadi - kitobat madaniyatining moddiy, estetik va ijtimoiy jihatlari bosqichlar kesimida yaxlit tahlil qilish - bilan belgilanadi. Markaziy Osiyo kitobat madaniyati quyidagi besh bosqichga bo‘lingan. Har bir bosqichning chegaralari siyosiy sulhalar almashinishiga emas, balki qo‘lyozmalarning moddiy xususiyatlarida (qog‘oz turi, xat uslubi, bezak texnikasi) ro‘y bergan tub o‘zgarishlarga asoslangan: Har bir bosqichga oid 5–10 ta namunaviy qo‘lyozmada (jami 47 qo‘lyozma) quyidagi parametrlar o‘rganilgan: Tayanch material: Qog‘oz turi (Xitoy qog‘ozi, Samarqand qog‘ozi,

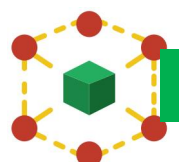

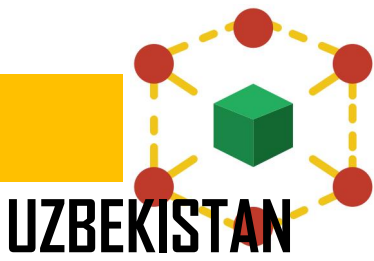
Bag‘dod qog‘ozi, Italiya qog‘ozi), qalinligi (mm), sirt ishlovi (mollama - kraxmal surtish, sıhqal - silliqdash), tolalar tarkibi (zig‘ir, kanop, latta). Yozuv asbobi: Qalam turi (qamish qalam, bambuk qalam), siyoh tarkibi (ko‘mir siyoh, zangori siyoh, tilla siyoh, sabab siyohi). Sahifalanish va to‘plam tuzilishi: Daftarcha (quire) qog‘ozlar soni, misra chiziqlar (sitr chizish usuli - mistara), varaqlarning tartibi. Bezak (tazhib): Unvon sahifasi (sarlavha) bezagi, shamsa (aylana bezak), guruh (bosh fasl bezagi), xotima (kitob oxiri bezagi), zarhal qilinish texnikasi. Jild (mujallad): Turi (karton jild, loy muqovali, zarbli jild, yupqa jild - lak jild), mukki (jild orqa tomoni), qopqoq bezagi. Ushbu parametrlar asosida har bir bosqichning “kodikologik portreti” tuzilgan. Turli bosqichlar qo‘lyozmalarini bir-biriga qiyoslash orqali o‘zgarish va uzluksizlik tendensiyalari aniqlangan. Masalan: Somoniylar davri Qur‘on nusxasi (katta format, kufiy xati, kam bezak) va Temuriylar davri Qur‘on nusxasi (kichik format, nasta‘liq yoki suls xati, zarhal unvon sahifasi) solishtirilgan. Qoraxoniylar va Shayboniylar davri jild texnikasi solishtirilib, XVI asrda lak jild paydo bo‘lishi aniqlangan. Kitobat madaniyatining homiylari - hukmdorlar, vazirlar, savdogarlar, ulamolar - va ularning kutubxonalarini tarkibi o‘rganilgan. Kolofon (kitobning yozib tugatilgan sanasi va xattot nomi yozuvi) va vaqf hujjatlari (kitoblarni masjid yoki madrasaga vaqf qilish hujjati) asosida kitobning ijtimoiy vazifasi (masjid kutubxonasi, saroy kutubxonasi, xususiy shaxs kutubxonasi) aniqlangan. 30 dan ortiq kolofon va 15 ta vaqf hujjati tahlil qilingan. Adabiyotlarda keltirilgan qog‘oz, siyoh va bo‘yoqlarning kimyoviy tahlillari (masalan, Xitoy, Samarqand va Bag‘dod qog‘ozlari tarkibidagi tolalar farqi) umumlashtirilgan. Shuningdek, qo‘lyozmalarining saqlanish holati (kislotalanish, yorug‘lik ta‘sirida so‘nish) haqida konservatorlar (V. N. Kiselyov, N. S. Matyukina) ma‘lumotlaridan foydalanilgan. Ibn an-Nadim. “Fihrist” (X asr) - qog‘oz turlari va ko‘chirish ustaxonalari haqida. “Hudud ul-olam” (X asr) - Samarqandda qog‘oz ishlab chiqarish haqida. Somoniylar va Qoraxoniylar davri vaqf hujjatlari. Alisher Navoiy. “Majolis un-nafois” (1491) - temuriy xattotlarning biografialari. Xondamir. “Makorim ul-axloq” - Husayn Boyqaro kutubxonasi haqida. Zaynuddin Mahmud Vosifiy. “Mihmonnoma-ye Buxoro” shayboniylar davri kitobat ustaxonalari haqida. Qo‘lyozmalarining original nusxalari yoki raqamli faksimilelari

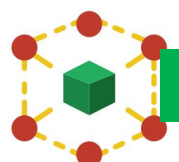

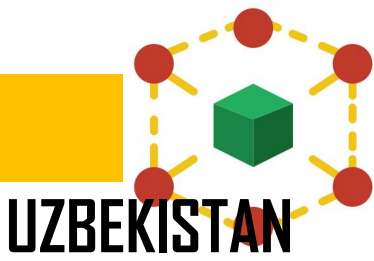
quyidagi fondlarda o'rganilgan (jami 47 qo'lyozma): O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti (Toshkent) - 18 qo'lyozma. Tarix, san'atshunoslik, kodikologiya, materialshunoslik, filologiya va qisman kimyo usullari birlashtirilgan. Masalan, qog'oz tarkibini aniqlash uchun biologik usullar (mikroskopiya) haqidagi adabiyotlardan foydalanilgan. Bu yondashuv kitobat madaniyatini faqat badiiy asar sifatida emas, balki murakkab texnologik va ijtimoiy tizim sifatida tushunish imkonini beradi. I bosqich: Qadimgi va ilk o'rta asrlar (mil. avv. IV asr - mil. VIII asr) - Qog'ozgacha bo'lgan davr. Markaziy Osiyoda qog'oz paydo bo'lgunga qadar yozuv asosan teri (parcha), yog'och, mato, loy va toshga bitilgan. Sug'd yozuvining eng qadimgi namunasi mil. avv. IV-III asrlarga oid. Sug'd matnlari orasida eng mashhuri Mug' tog'i hujjatlari (VIII asr) hisoblanadi. 1933 yilda Tojikistondagi Mug' tog'idan topilgan 80 dan ortiq sug'dcha hujjat orasida 5 ta qog'ozga yozilgan matn bor - bu Markaziy Osiyoda qog'ozning eng qadimgi namunasi (taxminan 650–750 yillar). Qolgan hujjatlar teri va yog'ochga yozilgan. Tayanch material: Teri - qalin, og'ir, sirti dag'al; yog'och - yupqa taxtachalar (uzunligi 10-30 sm); qog'oz - Xitoy qog'ozi, sarg'ish, sirti nisbatan silliq. Siyoh: Qora siyoh (ko'mir asosida) va qizil siyoh (kinovar) ishlatilgan, siyoh teriga chuqur singib ketgan. Yozuv: Sug'd yozuvi - oromiy yozuvidan olingan, 20 harfli, o'ngdan chapga yozilgan. Xat uslubi - kursiv, harflar bir-biriga bog'langan. Uyg'ur yozuvi IX-X asrlarda qog'ozga ko'chirila boshlangan. Turfon vohasidan topilgan uyg'ur qo'lyozmalari orasida buddist va manixey matnlari, shuningdek, xatlar va iqtisodiy hujjatlar bor. Uyg'ur qo'lyozmalarining o'ziga xosligi shundaki, ularda varaqlar bir tomondan yozilgan (vərq), keyin yopishtirilib uzun qog'oz o'ram (svitok) hosil qilingan. Bu Xitoy an'anasining ta'sirini ko'rsatadi. I bosqichning xulosasi: Bu davrda kitobat hali "kitob" shaklini olmagan, asosan hujjat va diniy matnlar ustunlik qilgan. Tayanch materiallarning xilma-xilligi (teri, yog'och, qog'oz) texnologik o'tish davrini ko'rsatadi. II bosqich: Somoniylar davri (IX-X asrlar) - Qog'oz ishlab chiqarishning boshlanishi. Somoniylar sulolasi (819-999) hukmronligi Markaziy Osiyoda islom madaniyatining gullashi davri bo'ldi. Aynan shu davrda Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Arab manbalariga ko'ra, qog'oz tayyorlash siri X asr boshlarida

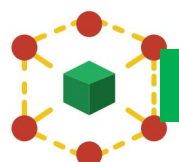

Samarqandda mahalliy hunarmandlar tomonidan o‘zlashtirilgan. “Hudud ul-olam” (X asr) asarida Samarqand qog‘ozi “dunyodagi eng yaxshi qog‘oz” deb ta’riflanadi. Qog‘oz: Samarqand qog‘ozi - zig‘ir va kanop tolalaridan tayyorlangan, qalinligi 0,12–0,18 mm, rangi och sarg‘ish yoki oq. Sirti kraxmal bilan ishlangan (mollama), bu siyohning yoyilishini oldini olgan. Xat uslubi: Kufiy xati ustunlik qiladi - burchakli, geometrik, harflar bir-biridan ajratilgan. X asrdan boshlab naskh xati (yumaloq, kursiv) ham tarqala boshlagan. Qur‘on nusxalari kufiyda, ilmiy va adabiy asarlar naskhda yozilgan. Bezak (tazhib): Kam bezak. Qur‘on nusxalarida suralar orasidagi ajratgichlar (ajza) qizil siyoh bilan belgilangan. Unvon sahifasida oddiy geometrik naqsh (aylana, kvadrat) va bir rang zarhal. Jild (mujallad): Karton jild - qog‘oz yoki kartonga teri qoplanib, orqa tomoni (mukki) ochiq qoldirilgan. Jild bezaksiz yoki oddiy shtamp bilan naqshlangan. Kutubxonalar: Asosan masjid va madrasa kutubxonolari. Buxoro, Samarqand, Nishopur, Mervda yirik kutubxonalar bo‘lgan. Ibn an-Nadim “Fihrist”da Somoniylar vaziri Abu Ali Muhammad ibn Muhammad ibn al-Husayn kutubxonasida 4000 dan ortiq qo‘lyozma bo‘lganligini yozgan. Namuna: Toshkent, Sharqshunoslik instituti, inv. № 1001 – Qur‘on nusxasi, X asr, Samarqand qog‘ozi, kufiy xati, 120 varaq, jild bezaksiz. II bosqichning xulosasi: Somoniylar davrida qog‘oz ishlab chiqarishning yo‘lga qo‘yilishi kitobat madaniyatining asosiy moddiy shartini yaratdi. Kufiy xatidan naskhga o‘tish boshlangan. Kitoblar asosan diniy va ilmiy maqsadlar uchun, masjid va madrasa kutubxonolari uchun tayyorlangan. III bosqich: Qoraxoniylar va G‘aznaviylar davri (XI-XII asrlar) - “Sharq qog‘ozi” va naskh xatining tarqalishi. Qoraxoniylar (840-1212) va G‘aznaviylar (977-1186) davrida Markaziy Osiyo kitobat madaniyati yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda “Sharq qog‘ozi” (qog‘oz-i sharqi) atamasi shakllanib, Samarqand qog‘ozi butun islom olamiga eksport qilina boshladi. Naskh xati kufiy xatini siqib chiqarib, asosiy yozuv uslubiga aylandi. Qog‘oz: “Sharq qog‘ozi” - Samarqand va Buxoroda ishlab chiqarilgan, qalinligi 0,08–0,12 mm (oldingi davrga nisbatan yupqaroq), sirti silliq, rangi oq. Qog‘ozga suv belgisi (filigran) qo‘yilishi boshlangan. Xat uslubi: Naskh xati ustunlik qiladi -0 yumaloq, kursiv, harflar bir-biriga bog‘langan. Muhaqqaq (katta naskh) va rayhon (kichik naskh) xatlari ham qo‘llangan. XI asr

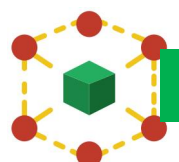

oxiridan boshlab nasta'liq xatining dastlabki elementlari paydo bo'ladi. Bezak (tazhib): Unvon sahifasida murakkab geometrik va o'simlik naqshlari, 2-3 rang zarhal (sariq, qizil, ba'zan ko'k). Shamsa (aylana bezak) paydo bo'ladi. Matn ichidagi bob boshlari qizil siyoh bilan yozilgan (unvon). Jild (mujallad): Loy muqovali jild - karton ustiga loy (gach) qoplanib, unga naqsh bosilgan, so'ngra teri bilan qoplangan. Orqa tomoni (mukki) ham teri bilan qoplana boshlangan. Kutubxonalar: Saroy kutubxonalari paydo bo'ladi. G'aznaviylar sultoni Mas'ud (1030-1041) saroyida "Kitobxona" degan alohida muassasa tashkil etilgan. Qoraxoniylar hukmdori Bug'raxon (XI asr) Samarqandda 10 000 jildli kutubxona qurdirgan. Namuna: Toshkent, Sharqshunoslik instituti, inv. № 1672 - Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari, 1266 yilda ko'chirilgan nusxa (asli XI asrda yozilgan). Samarqand qog'ozi, naskh xati, 320 varaq, unvon sahifasi zarhallangan, jild loy muqovali. III bosqichning xulosasi: Qoraxoniylar davrida qog'oz sifati yaxshilandi, naskh xati butunlay ustunlikka erishdi, badiiy bezak murakkablashdi. Saroy kutubxonalari kitobat madaniyatining asosiy homiysiga aylandi. Qo'lyozmalar hajmi kichraydi (katta formatli Qur'on nusxalari o'rniga o'rta va kichik formatli adabiy, ilmiy, lug'aviy asarlar). IV bosqich: Mo'g'ullar va Temuriylar davri (XIII-XV asrlar) - Kitobat san'atining oltin davri. Mo'g'ullar istilosi (1220-yillar) Markaziy Osiyo kitobat madaniyatiga katta zarba berdi. Ko'plab kutubxonalar yoqib yuborildi, xattotlar qochishga majbur bo'ldi. Biroq XIII asr oxiridan boshlab, ayniqsa Elxoniy (1256-1355) va Temuriylar (1370-1506) davrida kitobat madaniyati nafaqat tiklandi, balki eng yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Qog'oz: Samarqand, Hirot, Sheroz, Bag'dod qog'ozlari. Qalinligi 0,06-0,10 mm (juda yupqa), rangi oq yoki qaymoq rang, sirti ayniqsa silliq (mollama va sihqal). Qog'ozga suv belgisi majburiy. Xat uslubi: Nasta'liq xati mukammallashadi - vertikal harflar qisqa, gorizontalar harflar cho'ziq, egri chiziqlar nafis. Mir Ali Tabriziy (XIV asr) nasta'liqning qonuniyatlarini belgilagan. Sulton Ali Mashhadiy (XV asr) bu xatni mukammallikka yetkazgan. Suls xati (diniy matnlar) va shikasta nasta'liq (tez yozish) ham qo'llangan. Bezak (tazhib): Eng murakkab bosqich. Unvon sahifasi (sarlavha) butunlay zarhal va bo'yoqlar bilan qoplangan - islimiy naqsh, girih (geometrik), ba'zan miniatyura. Shamsa, guruh, xotima - har biri

alohida bezak tizimiga ega. Zarhal - yupqa tilla barglari yordamida. Miniaturalar: Qo‘lyozmalarning muhim qismiga aylandi. Behzad, Mirak Naqqosh va boshqalar. Qo‘lyozma matnini tasvirlaydigan miniatyuralar (masalan, “Mantiq ut-tayr”, “Buston”, “Zafar-noma” nusxalarida). Jild (mujallad): Lak jild - karton ustiga lak qoplanib, unga tilla va bo‘yoqlar bilan naqsh chizilgan. Muraqqa (albom) jildlari ayniqsa hashamatli - markazida shamsa, burchaklarida salgarcha. Saroy kitobxonlari (kitobxona): Hirotda Husayn Boyqaro (1469-1506) kitobxonasida 40 dan ortiq xattot, 20 dan ortiq naqqosh, 10 dan ortiq mujallid ishlagan. Samarqandda Ulug‘bek (1409-1449) kitobxonasida ilmiy qo‘lyozmalar ko‘chirilgan. Alisher Navoiy xususiy kitobxonasida 500 dan ortiq qo‘lyozma bo‘lgan. “Zafar-noma” (Yazd, 1436) - Britaniya kutubxonasi, Add. Ms. 239. Samarqand qog‘ozi, nasta‘liq xati, 12 miniatyura, lak jild. “Mantiq ut-tayr” (Hirot, 1487) - Metropolitan Museum, Nyu-York. Hirot qog‘ozi, nasta‘liq, Behzad miniatyuralari, zarhallangan shamsalar. IV bosqichning xulosasi: Temuriylar davri Markaziy Osiyo kitobat madaniyatining eng yuksak bosqichidir. Nasta‘liq xati takomillashgan, bezak (tazhib) va miniatyura o‘zaro uyg‘unlashgan, saroy kitobxonlari kitobatning asosiy homiysiga aylangan. Bu davrda qo‘lyozma nafaqat axborot tashuvchi, balki hashamatli san‘at asari sifatida shakllangan. V bosqich: Shayboniylar davri (XVI asr) - An‘anaviy usullarning saqlanishi va bosma kitobning kirib kelishi. Shayboniylar (1500-1599) temuriylar siyosiy merosini egallagan bo‘lsa-da, kitobat madaniyatida asta-sekin pasayish kuzatiladi. Buxoro markazga aylanadi. Nasta‘liq va suls xati davom etadi, ammo miniatyura va zarhal sifati pasayadi. XVI asr oxiridan bosma kitoblar (litografiya) qo‘lyozma o‘rnini bosa boshlaydi. Qog‘oz: Asosan Eron va Hindistondan keltirilgan qog‘oz (Mahalliy Samarqand qog‘ozi ishlab chiqarishi kamaygan). Qalinligi 0,10–0,14 mm, sifati oldingi davrga nisbatan past - tolalar notekis, sirti dag‘al. Xat uslubi: Nasta‘liq va suls saqlanib qolgan, ammo yangiliklar kam. Darvesh Abdulloh (XVI asr) nasta‘liqda tanilgan, lekin Sulton Ali Mashhadiy darajasiga yeta olmagan. Shikasta nasta‘liq (tez yozish) ko‘proq qo‘llana boshlagan. Soddalashgan. Unvon sahifasida bir rang zarhal (sariq), geometrik naqshlar. Miniatyura deyarli yo‘qolgan - o‘rniga sarlavhalar bezagi qolgan. Jild (mujallad): Yupqa jild (lak jild) saqlanib qolgan, lekin naqshlari soddaroq. Ba‘zi jildlarda xitoycha uslubdagi gullar

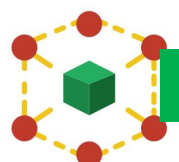

(XVI asrning ikkinchi yarmida moda). Kutubxonalar: Buxoro xoni Abdullaxon II (1557-1598) davrida Buxoroda yirik kitobxona qayta tiklangan. Biroq asosan eski qo‘lyozmalar to‘plangan, yangi nusxalar kam ko‘chirilgan. Bosma kitobning kirib kelishi: XVI asrning 80-yillarida Buxoroda litografiya (toshbosma) usulida kitoblar nashr etila boshlangan. Dastlabki bosma kitob – “Qur’on” (Buxoro, 1586). Bosma kitob arzon va tez tarqalganligi sababli qo‘lyozma talabini pasaytirgan. V bosqichning xulosasi: Shayboniylar davrida temuriylarning kitobat an‘analari saqlanib qolgan bo‘lsa-da, badiiy sifat pasaygan. Buning asosiy sabablari - siyosiy beqarorlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va eng muhimi, bosma kitobning kirib kelishi. Qo‘lyozma tayyorlash asta-sekin qo‘l hunarmandchiligiga aylangan.

Xulosa

Markaziy Osiyo kitobat madaniyati qadimgi sug‘d va uyg‘ur yozuvlaridan tortib temuriy saroy kitobxonalarigacha bo‘lgan bosqichlarda uzluksiz rivojlanib, har bir davrda tayanch material, yozuv uslubi va badiiy bezakda o‘ziga xos yangiliklarni olib kirdi. Quyida asosiy xulosalar keltirilgan: Moddiy evolyutsiya: Tayanch material teri va yog‘ochdan qog‘ozga, keyin esa yupqa va silliq Samarqand qog‘oziga o‘tdi. Siyoh va bo‘yoqlar tarkibi takomillashdi, zarhal qilish texnikasi murakkablashdi. Eng katta sifat o‘zgarishi Somoniylar (qog‘ozning paydo bo‘lishi) va Temuriylar (qog‘oz sifatining eng yuqori nuqtasi) davrlarida ro‘y beradi. Xat uslublari kufiydan naskhga, undan nasta’liqqa qadar rivojlandi. Bezak oddiy geometrik naqshlardan murakkab islamiy va girih naqshlariga, shuningdek miniatyuralar bilan uyg‘unlikka erishdi. Nasta’liq xati va tazhibning uyg‘unligi Markaziy Osiyo kitobat san‘atining o‘ziga xos “oltin uslubi”ni yaratdi. Kitobat madaniyatining homiylari masjid va madrasalardan (Somoniylar) saroy kitobxonalariga (Temuriylar), so‘ngra xususiy shaxslar va savdogarlarga (Shayboniylar) o‘tdi. Saroy kitobxonalarida kitobat eng yuqori badiiy darajaga erishdi, chunki xarajatlar cheklanmagan va eng yaxshi ustalar jalb qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Déroche, F. (2005). *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*. London: Al-Furqan Foundation.
2. Gacek, A. (2009). *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill.
3. Livshits, V. A. (2008). *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii*. Sankt-Peterburg: Filologicheskiy fakultet SPbGU.
4. Lurje, P. B. (2010). *Personal Names in Sogdian Texts*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
5. Navoiy, A. (2001). *Majolis un-nafois* (T. Mahkamov tarj.). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
6. Rasulov, R. Sh. (2002). *O'rta asr qo'lyozma kitob madaniyati (IX–XV asrlar)*. Toshkent: Fan.
7. Roxburgh, D. J. (2005). *The Persian Album, 1400–1600: From Dispersal to Collection*. New Haven: Yale University Press.
8. Sulstonov, Sh. P. (2018). *O'zbekiston xattotlik san'ati tarixi*. Toshkent: Fan.

